

FARG'ONA TOPONIMLARINING MORFOLOGIK TUZILISHI, TAHLILI VA TASNIFI

<https://doi.org/10.70728/phil.v05.i04.104>

Hasanova Dilfuza Odilovna
Nomonova Gulnoza G'anijon qizi
Qo'qon davlat universiteti

Annotatsiya: Mazkur maqolada Farg'ona vodiysi toponimlarining morfologik tuzilishi, ularning lingvistik xususiyatlari hamda tasniflash masalalari tahlil qilindi. Tadqiqot jarayonida hududiy joy nomlari sodda, qo'shma va affiksli toponimlarga ajratildi. Shuningdek, ayrim toponimlarning tasnifida uchraydigan muammolar yoritildi va ularning yechimiga oid ilmiy mulohazalar bildirildi.

Kalit so'zlar: toponim, onomostika, morfologiya, oykonim, affiks, qo'shma toponim, Farg'ona vodiysi

MORPHOLOGICAL STRUCTURE, ANALYSIS AND CLASSIFICATION OF FERGANA TOPONAMES

Hasanova Dilfuza Odilovna
Nomonova Gulnoza Ganijon kizi
Kokand State University

Abstract: This article analyzes the morphological features of toponyms in the Fergana Valley and discusses issues related to their classification. During the study, regional toponyms were divided into simple, compound, and affixal groups. In addition, some problems in the morphological classification of toponyms were identified, and scientific conclusions were proposed to address them.

Keywords: toponym, morphology, classification, affix, Fergana Valley

KIRISH

Hozirgi zamon tilshunosligida toponimlar, ya'ni joy nomlarini lingvistik jihatdan o'rganish, morfologik tahlil qilish muhim ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanmoqda. Toponimlar tilning leksik qatlamiga kiruvchi birliklar bo'lib, ular aniq bir hududning tarixiy, madaniy va etnik xususiyatlarini o'zida jamlaydi. Shu sababli toponimlarni o'rganish, ularni morfologik tahlil qilish til tizimining shakllanish qonuniyatlarini aniqlashda muhim hisoblanadi. Toponimik tadqiqotlar tarixiy manbalar bilan chambarchas aloqador bo'lib, joy nomlari orqali qadimgi davrlar, aholi qatlamlari va

ijtimoiy jarayonlar haqida muhim ma'lumotlar olinadi. Geografik nomlar - toponimiya asrlar osha xalq ijodining bebaho mevasidir. Dunyoda qanchadan qancha geografik nomlar mavjud. Ammo uning aniq hisobini hech kim bilmaydi. Olib borilgan tadqiqotlarga ko'ra maydon jihatidan deyarli O'zbekiston hududiga teng bo'lgan birgina Shvetsiyada 12 mingdan ortiq toponim borligi aniqlangan. Farg'ona vodiysi toponimlari o'zining qadimiyligi, shakllanish jarayonining murakkabligi va lingvistik xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Ushbu hududga tegishli toponimlarini morfologik jihatdan o'rganish ularning ichki qurilishi va tuzilishini ochib berish va tasniflash jarayonida ayrim ilmiy muammolarni aniqlashimiz mumkun.

Mazkur tadqiqotning maqsadi Farg'ona vodiysi toponimlarining morfologik tuzilishini tahlil qilish va ularni tasniflashdan iborat.

Tadqiqotimizning vazifalari quyidagilardan iborat: - toponimlarning morfologik tarkibini aniqlash, ularni sodda, qo'shma va affiksli guruhlariga ajratish, tasniflash jarayonida yuzaga keladigan muammolarni yoritish.

METODOLOGIYA

Ushbu tadqiqot ishida Farg'ona vodiysi toponimlarini o'rganish yuzasidan lingvistik tahlilning bir nechta turlaridan foydalanildi. Jumladan, deskriptiv usul yordamida toponimlarning umumiy lingvistik xususiyatlari yoritib berildi. Morfologik tahlil orqali esa joy nomlarining tarkibiy qismlari, ya'ni ildiz va qo'shimchalari aniqlanib, ularning kelib chiqishi va tuzilishi o'rganildi. Bundan tashqari tasniflash usuli yordamida toponimlar sodda, qo'shma va affiksli guruhlariga ajratildi. Tadqiqot materiali sifatida Farg'ona vodiysidagi joy nomlari, ilmiy manbalar va toponimik lug'atlardan foydalanildi. Tadqiqot uchun Farg'ona vodiysi hududidagi joy nomlari tadqiqot obyekti sifatida tanlab olindi va ushbu toponimlar morfologik, lingvistik jihatdan tahlil qilindi.

Tadqiqotning nazariy-metodologik asosini o'zbek va xorijiy tilshunos olimlarning toponimika va onomostika sohasidagi ilmiy qarashlari tashkil etadi. Jumladan E.Begmatov, T.Nafasov, S.Qorayev hamda A.Superanskayalarning ilmiy ishlariga tayanildi. Qadimgi va o'rta asr manbalarida ham toponimik ma'lumotlar muhim o'rin egallagan. Abu Rayxon Beruniyning geografiik asarlarida hamda Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" asarida turli hududlarga oid joy nomlari keng yoritilgan. Ushbu manbalar toponimlarning tarixiy shakllanishi va rivojlanishini o'rganish va ilmiy tadqiqot ishlarini olib borishda qimmatli manba hisoblanadi.

NATIJALAR

Amalga oshirilgan toponimik tadqiqotlar izidan borgan holda Farg'ona vodiysining hududiy ma'muriy tuzilishi va bu hududdagi toponimik birliklar tuzilish hamda morfologik jihatdan tahlil qilindi. Farg'ona viloyati mamlakatimizning sharqiy qismida, Farg'ona vodiysining janubiy hududida joylashgan bo'lib, u murakkab

ma'muriy-hududiy tarkibga ega. Viloyat tarkibiga 15 ta tuman (Bag'dod, Beshariq, Buvayda, Dang'ara, Yozyovon, Oltiariq, Oxunboboyev, Rishton, So'x, Toshloq, Uchko'prik, Farg'ona, Furqat, O'zbekiston, Quva), 9 ta shahar (Beshariq, Marg'ilon, Rishton, Farg'ona, Yaypan, Quva, Quvasoy, Qo'qon, Hamza) hamda 10 ta shaharcha (Bag'dod, Dang'ara, Do'stlik, Yozyovon, Muqimiy, Oltiariq, Toshloq, Chimyon, Sho'rsuv, Yangi Marg'ilon) kiradi. Viloyatning ma'muriy markazi - Farg'ona shahri hisoblanadi.

Mazkur hududiy birliklar nomlari tadqiqot uchun muhim manba bo'lib, ular orqali toponimlarning morfologik tuzilishi va shakllanish xususiyatlarini aniqlash va tahlil qilish imkoniyati yuzaga keladi. Toponimlar tarkib tuzilishi jihatidan quyidagi guruhlar bo'linadi:

- 1) Sodda tarkibli toponimlar
- 2) Qo'shma tarkibli toponimlar
- 3) murakkab tarkibli toponimlar

Sodda tarkibli toponimlar tarkibini birgina lug'aviy asos tashkil qilgan joy nomlari hisoblanadi. Farg'ona vodiysidagi sodda tarkibli toponimik birliklarni morfologik tarkibi jihatidan quyidagicha guruhlash mumkin:

- 1) Ot asosli sodda toponimlar

Ot asosli; Akbarobod, Baytalchi Buvayda, Isfara, Marg'ilon, Turbat Tog'liq, So'x, Rafqon, O'qchi, Bekobod, Sherobod, Furqat, To'raqo'rg'on, Shahrixon, Xonobod, Asaka, Kosonsoy, Marhamat, Buvayda, Qo'qon, Marg'ilon, Yaypan, Oltiariq, Beshariq, Dang'ara, Uchko'prik, Yozyovon, Rishton, Quva, Chust, Pop, Uychi, Norin, Chortoq, Yangiqo'rg'on, Uchqo'rg'on, Mingbuloq.

- 1) Sifat asosli sodda toponimlar

Oqtepa, Oqtosh, Oqjar, Eskiqliq, Qorako'l, Qoratosh, Qiziltepa, Yangiobod, kabi

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki sifat asosli toponimlar Farg'ona vodiysi hududida keng tarqalgan. Ammo sodda asosli toponimlardan ko'ra murakkab va qo'shma tarkibli toponimlarni ko'proq uchratishimiz mumkin Misol uchun; Yangibozor, Qorako'rpa, Qora ariq, Shirinbuloq, Oydinbuloq singari. Shuningdek ularning asosiy qismi "sifat + ot" modeli asosida shakllangan. Eng ko'p uchraydigan guruh esa rang bildiruvchi sifatlar hisoblanadi, keyingi o'rinda vaqt (yangi-eski), hajm (katta-kichik) va joy holatini bildiruvchi sifatlar o'rin olgan.

- 2) Son asosli sodda toponimlar

Uchko'prik, Uchqo'rg'on, Oltiariq, Beshariq, Yettidasht, Mingtut, Qirqketmon, To'rtko'l, Beshkent, Yettikapa.

Son asosli toponimlar o'zbek toponimikasida muhim qatlamlardan biri bo'lib, ular joy nomlarining miqdoriy belgi asosida shakllanishini ifodalaydi. Bunday toponimlar tarkibida son bildiruvchi leksemalar (bir, ikki, uch, to'rt, besh, olti, yetti va

boshqalar) ishtirok etib, ular odatda geografik obyekt nomlari bilan birikib, barqaror toponimik birlikni hosil qiladi.

Qo'shma tarkibli toponimlar

Qo'shma tarkibli toponimlar - ikki yoki undan ortiq mustaqil leksik birliklarning birikishidan hosil bo'lib, bitta geografik nomni ifodalaydigan toponimlardir. Bunday toponimlar tarkibida komponentlar o'z mustaqil ma'nosini saqlagan holda, birgalikda yangi, yaxlit toponimik ma'no hosil qiladi.

Joy nomlari orasida sifat + ot modeli asosida hosil bo'lgan toponimlar eng faol qatlamni tashkil etadi. Bunday toponimlarga Yangi Chorsu, Katta Qo'rg'on, Eski Shahar kabi nomlar kiradi. Ushbu birliklarda sifat komponenti obyektning vaqt, hajm yoki holatini ifodalaydi.

Bundan tashqari ot + ot modeli ham qo'shma toponimlar tarkibida muhim o'rin egallaydi. Masalan, Toshkent, Mingbuloq kabi toponimlar ikki otning birikishidan hosil bo'lgan bo'lib, ular yangi semantik birlikni yuzaga keltiradi.

Son + ot modeli asosida shakllangan qo'shma toponimlarni ham ko'p uchratamiz. Bunday birliklarga Uch Ko'priq, To'rt Ko'l kabi misollarni keltirish mumkin. Ular obyektlarning miqdoriy xususiyatlarini aks ettiradi.

Bundan tashqari etnonim + ot modeli ham mavjud bo'lib, bu turdagi toponimlar hududning tarixiy-etnik tarkibi bilan bog'liq. Ya'ni bir hududning kelib chiqish tarixi qaysi etnik guruhlariga mansubligi bilan bo'g'liq bo'lgan geografik hudud nomlari Qipchoq Qishloq, Qo'ng'iroq Qishloq kabi nomlar shular jumlasidandir.

Shuningdek joylashuvni bildiruvchi joy nomlarini ham uchratamiz. Masalan, Yuqori Qishloq, Quyi Qishloq, O'rta Qishloq kabi toponimlar hududning rel'ef va joylashuv xususiyatlarini ifodalaydi.

Murakkab toponimlar - ikki yoki undan ortiq mustaqil so'zlarning birikishidan hosil bo'lib, bitta geografik nomni bildiradigan toponimlardir. Ular odatda alohida yoziladi va tarkibidagi komponentlar o'z leksik ma'nosini saqlaydi.

Kattaqo'shtepa, Katta kenagas, Yuqori Chirchiq, Quyi Chirchiq, Yangihayot, To'qsonqovun, Mullazoir, Sariqo'rg'on, Qoratepa, Qurbonqashqar.

MUHOKAMA

Olib borilgan tadqiqot natijalari Farg'ona vodiysi toponimlarining morfologik tuzilishi murakkab va tizimli ekanligini ko'rsatdi. Tahlil jarayonida toponimlar asosan oddiy (sodda) va qo'shma (murakkab) tuzilishga ega birliklar sifatida namoyon bo'ldi.

Farg'ona vodiysi hududidagi sodda toponimlar tarkibida morfologik derivatsiya (yangi ma'no hosil qilish) nisbatan kam uchraydi, biroq leksik asosning turli semantik guruhlari (rang, son, sifat) faol ishtirok etadi. Ayniqsa, sifat asosli yasalmalar (oq, qora, yangi, eski, katta, kichik) ot komponent bilan birikib, "sifat + ot" tipidagi struktur modelni hosil qiladi. Bu model toponimlarning eng faol yasaliş usuli sifatida namoyon bo'ladi.

Son asosli toponimlarda esa kardinal sonlar (bir, ikki, uch, to‘rt, besh va h.k.) ot bilan birikib, “son + ot” morfologik modelini hosil qiladi. Bu birliklarda son komponenti miqdoriy belgi sifatida ishtirok etib, nominatsiyada differensial (farqlovchi belgi) sema vazifasini bajaradi. Bu holat toponimlarning funksional-semantik yasallishiga asos bo‘ladi.

Murakkab toponimlarda esa kompozitsiya (qo‘shish usuli) asosiy yasallish vositasi hisoblanadi. Bunda ikki mustaqil leksema birikib, yangi toponimik birlik hosil qiladi.

XULOSA

Farg‘ona vodiysi toponimlari turli morfologik modellar asosida shakllangan bo‘lib, ular orasida ayniqsa sodda va murakkab tuzilmalar keng o‘rin egallagan. Tahlil jarayonida eng faol model sifatida ot+ot, ot+sifat, sifat+ot, son+ot brikmalı toponimlarni olishimiz mumkin.

Toponimlar tarkibidagi differensial belgilar (rang, hajm, joylashuv, miqdor) nominativ xususiyatini yani nomlash, atash vazifasi bilan bog‘liq xususiyatini belgilaydi va obyektlarni, hududlarni bir biridan farq qilish uchun xizmat qiladi. Umuman olganda Farg‘ona toponimlari lingvistik birlik bo‘libgina qolmay, o‘sha hududning tarixi, geografiyasi, madaniy xususiyatlarini ochib beruvchi muhim til hodisasi hisoblanadi.

Bundan tashqari mazkur tadqiqot nafaqat ilmiy-nazariy ahamiyatga ega, balki amaliy jihatdan ham muhim hisoblanadi. Shuningdek u har bir insonning o‘zi tug‘ilib o‘sgan hudud toponimlarini chuqurroq bilishi, ularning kelib chiqishi, ma’no-mohiyati va shakllanish omillarini anglashiga yordam beradi.

Toponimlarning morfologik va semantik xususiyatlarini o‘rganish orqali hududning tarixiy, tabiiy va ijtimoiy jihatlari haqida muhim tasavvurlar hosil qilish mumkin. Shuningdek, olib borilgan ilmiy ish natijalari faqatgina tilshunoslik sohasida emas, balki keng jamoatchilik uchun ham ma’lum darajada foydali bo‘lib xizmat qiladi.

Natijada, insonlarda o‘z ona yurti, uning nomlari va ular bilan bog‘liq ma’naviy-merosiy qadriyatlarga nisbatan qiziqish va hurmat hissi shakllanishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Аҳмадалиев Ю.И. “Фарғона вилояти топонимлари”. “ФАРҒОНА” нашриёти, 2006-йил.
2. Дадабоев М.Я. “Хўқанди латиф маҳаллалари ва кўчаларининг номлаш тарихи”. “Фарғона” нашриёти 2007.
3. Низомов А, Раҳимова Г, Расулова Н. “Топонимика” (ўқув қўлланма) “Шарқ” нашриёти-матбаа аксиядорлик компанияси бош тахририяти. Тошкент-2012.
4. Охунов Н. “Жой номлари табири”. Тошкент-1994.

5. Охунов Н. “Ўзбекистон топонимияси” (илмий-услубий қўлланма). Қўқон-2005.
6. Охунов Н. “Тил ва жой номлари” Тошкент-1988.
7. Қораев С. “ТОПОНИМИКА”. Тошкент-2006.
8. Қораев С. “Топонимика-жой номлари ҳақидаги фан”. Тошкент. “Фан” нашриёти 1980.
9. Шукуров Р. “Сўзнинг морфологик вариантлари”
10. Заҳириддин М.Б. “Бобурнома”. “Шарқ” нашриёти-матбаа аксиядорлик компанияси бош таҳририяти. Т